

استحکام و انسجام جمعی

هویت، نوعی پدیده فرهنگی و اجتماعی است که افراد، گروه‌ها، اقوام و مردم یک جامعه با نمادسازی برای احراز موجودیت خود و تمایز از دیگران به وجود می‌آورند و مرز خود از دیگران را توسط هویت روشن می‌کنند.

هویت، نوعی پدیده فرهنگی و اجتماعی است که افراد، گروه‌ها، اقوام و مردم یک جامعه با نمادسازی برای احراز موجودیت خود و تمایز از دیگران به وجود می‌آورند و مرز خود از دیگران را توسط هویت روشن می‌کنند.

بررسی هویت ملی یکی از مباحثی است که از اهمیت تاریخی و جامعه‌شناختی فراوانی برخوردار است. اهمیت تاریخی از آن جهت است که اولاً این پدیده در فرایند زمان در جامعه شکل گرفته و از رویدادها و تغییر و تحولات تاریخی تأثیر پذیرفته و ثانیاً هر هویتی که امروزه در جامعه و میان گروه‌های اجتماعی مشاهده می‌شود، برگرفته از جریان‌های تاریخی ادوار مختلف است و از نظر جامعه‌شناختی به این لحاظ اهمیت دارد که یکی از عوامل مهم انسجام اجتماعی و وفاق ملی در هر جامعه تلقی می‌شود. هر اندازه که یک ملت از هویت محکم‌تر و منسجم‌تری برخوردار باشد، به همان اندازه در تحکیم پایه‌های همبستگی و وفاق اجتماعی موفق‌تر خواهد بود. امروزه افزایش مراودات جهانی و به‌خصوص بحث جهانی شدن که یکی از مباحث مهم حوزه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تلقی می‌شود، در چالش با مفهوم هویت ملی قرار می‌گیرد. حال این افزایش ارتباطات فرهنگی و فرایند جهانی شدن و جهانی‌سازی آیا از استحکام هویت ملی کشورها خواهد کاست؟ و آیا کشورهایی که از انسجام، هویت و وفاق ملی یکپارچه‌ای برخوردار هستند، در قبال جهانی شدن ایستادگی خواهند کرد یا خیر؟ پاسخ دادن به این سؤالات آسان نیست و نیاز به زمان دارد تا در شرایط عینی و واقعی بتوان روند رویدادهای جهانی و ملی را پیگیری و مطالعه کرد. هویت ایرانیان برای کسب ویژگی‌های ارزشی و هنجاری خود در گذر از تحولات عمده تاریخی تاکنون راه‌های مختلفی را تجربه کرده است. چنین تقابلهایی در آثار اندیشمندان ایرانی به وضوح دیده می‌شود و در مجموع می‌توان با تحلیل محتوای آثار، سه عنصر اسلام، ایران و غرب (روابط بین‌الملل) را بر هویت ایرانیان موثر تشخیص داد.

تعریف هویت

هویت یا الهویه کلمه‌ای عربی است که اسم مرکب است و معرّف به ال. معنی لغوی آن اتحاد به ذات یا انطباق به ذات است. اتحاد به ذات به معنی اتصاف و شناخته شدن و یکی شدن موصوف با صفات اصل و جوهری مورد نظر است. وقتی از هویت پدیده‌ای سخن به میان می‌آید، باید آن سخن طوری باشد که نشان دهد پدیده مزبور به‌راستی گویای هیأت و ماهیت وجودی آن است، در غیراین صورت فاقد معنای ماهوی آن خواهد بود (الطائی، ۱۳۷۸). از نظرگاه دیگری هویت فرایند پاسخگویی آگاهانه هر فرد به یک دسته سؤالات در مورد خودش است؛ از گذشته‌اش که او چه کسی است، کجا بود، چه بود، چه هست و به چه قبيله، نژاد یا ملت تعلق دارد، منشأ ابتدایی و اصلی‌اش کجاست و در تمدن جهان چه نقشی داشته است (باوند، ۱۳۷۷). برخی از اندیشمندان هویت را با تأکید بر وجه تشخیص تعریف کرده‌اند؛ نظیر آنچه شیخاوندی ارائه کرده است: هویت، مبین مجموعه خصایصی است که امکان تعریف صریح یک شیء یا یک شخص را فراهم می‌آورد (شیخاوندی، ۱۳۸۰). برخی هویت را معناداری جامعه دانسته‌اند؛ یعنی جامعه معنایی برای خودش قائل باشد و در چارچوب آن عمل کند و در صورت از دست دادن این معنا یا به هر دلیل گسستگی در معناداری، با بحران هویت مواجه خواهد شد (رجایی، ۱۳۷۳). برخی دیگر از جامعه‌شناسان مقوله هویت را با دید جدلی و تقابلی آن تعریف کرده‌اند. در نگاه این گروه اساساً هویت در مقابل غیر، قابل طرح است. اگر فضا یکدست باشد، عنصر هویت خود را نشان نمی‌دهد. از این منظر هویت به معنی هستی و وجود است؛ چیزی که وسیله شناسایی فرد باشد تا او را از دیگران متمایز کند. انسان‌ها هویت خویش را در حذف چیزی یا در برابر چیزی تعریف می‌کنند (تاجیک، ۱۳۷۹). در این متن هدف از به‌کار بردن کلمه هویت، شناختی است که مردم از خود دارند و به وسیله آن خود را از دیگران متمایز می‌کنند.

هویت ایرانی

از دیدگاه برخی از پژوهشگران مفهوم تاریخی هویت ایرانی در نهضت‌های قومی، سیاسی و دینی دوران ساسانیان شکل گرفت و در دوران اسلامی با فراز و نشیب‌هایی پایدار ماند و در عصر صفوی تولدی دیگر یافت و در عصر جدید به‌صورت هویت ملی ایران متجلی شد. هویت ایرانی به‌علت موقعیت خاص جغرافیایی از سه حوزه تمدنی ایرانی، اسلامی و غربی تأثیرپذیرفته است. به گفته بروجردی استراتژی روشنفکران ایرانی استراتژی اختلاط و پیوند این سه گفتمان در اشکال گوناگون و شکل دادن به هویت ترکیبی بوده است ولی تاکنون اغلب نویسندگان ایرانی در بازتولید و بازشناسی هویت ایرانی دارای نقاط ضعف عمده‌ای بوده‌اند زیرا اولاً، اغلب ادیب بوده‌اند نه مورخ، لذا هرچند نوشته‌هایشان دارای نثر شیوا و ادیبانه است ولی فاقد ضوابط علم تاریخ نگاری است؛ برای مثال فاقد زیرنویس است و مطالب ارائه شده مستند نیستند. ثانیاً با نگاه ایدئولوژیک و عدم برخورد انتقادی با میراث فرهنگی جامعه نگریده شده و اغلب با جریان‌ات خاص سیاسی همراه بوده است. ثالثاً با تکیه بر زبان فارسی به‌عنوان رکن اصلی و تعیین‌کننده هویت همراه

بوده و سایر عناصر نادیده گرفته شده است. برای مثال برخی بر این باور بوده که هویت ایرانی صرفاً براساس زبان شناخته می‌شود (بروجردی، ۱۳۷۹). به هر صورت مطالعه دقیق علمی در مورد هویت ایرانی تاکنون ضعیف بوده است ولی اینگونه مطالعات در سال‌های اخیر شتاب گرفته است. امید است از این مطالعات دریافت‌های دقیق، تازه و مفیدی در مورد کیستی و چیستی ایرانیان به‌دست آید. با توجه به تعاریف فوق از هویت ملی و هویت ایرانی به‌دنبال مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان در زمان حاضر می‌رویم. این مؤلفه‌ها به ما کمک می‌کنند تا عناصر اصلی احساس مشترک داشتن ایرانیان را بشناسیم و برای افزایش انسجام اجتماعی به تقویت آنان بپردازیم.

هویت ملی

هویت ملی به معنای احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجتماع ملی (جامعه کل) و در میان مرزهای تعریف‌شده سیاسی است. مهم‌ترین عناصر و نمادهای ملی که سبب شناسایی و تمایز می‌شوند، عبارتند از: سرزمین، دین و آیین، آداب و مناسک، تاریخ، زبان و ادبیات، مردم و دولت (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷)؛ به این معنا که درون یک اجتماع ملی میزان تعلق و وفاداری اعضا به هر یک از عناصر و نمادهای مذکور، شدت احساس هویت ملی آنها را مشخص می‌سازد (یوسفی، ۱۳۸۰: ۱۷).

عده‌ای معتقدند که این پدیده به جای مفهوم کاراکتر ملی از نیمه دوم قرن اخیر رواج یافته و از ساخته‌های علوم اجتماعی است. از نظر مکنزی هویت ملی یکی از چهارنوع هویت است که از قرن ۱۹ برجا مانده است و در کنار سه نوع دیگر (هویت دینی، طبقه‌ای و نژادی)، مشاهده می‌شود. برخی از تعاریف هویت ملی بر عناصر یکپارچه‌کننده واحد سیاسی مستقل تأکید دارند و آن را مجموعه‌ای از گرایش‌ها و نگرش‌های مثبت به عوامل و عناصر و الگوهای هویت بخش و یکپارچه‌کننده در سطح یک کشور به‌عنوان یک واحد سیاسی تعریف می‌کنند (حاجیان، ۱۳۷۹).

برخی دیگر بر جنبه روانی آن تأکید دارند. عده‌ای نیز مشترکات ملی و دلبستگی بدان را عنصر اصلی تعریف هویت ملی دانسته‌اند و آن را به‌عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی، اجتماعی و قومی که زندگی انسانی را دربرمی‌گیرد و عضو جامعه به آن می‌بالد و افتخار می‌کند، تعریف می‌کنند (روح‌الامینی، ۱۳۷۹). استاد شهید مرتضی مطهری در کتاب «خدمات متقابل اسلام و ایران» می‌نویسد: اگر هویت ملی را نوعی احساس ملی بنامیم تعریف آن عبارت خواهد بود از وجود احساس مشترک یا وجدان دسته‌جمعی در میان عده‌ای از انسان‌ها که یک واحد سیاسی یا ملت را می‌سازند (مطهری، ۱۳۶۳).

با توجه به انواع تعاریف درباره هویت ملی رزازی فر می‌گوید: هویت ملی از نظر جامعه‌شناسی به مثابه نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی نسبت به مجموعه‌ای از مشترکات ملی جامعه است که موجب وحدت و انسجام می‌شود و دارای ابعاد مختلف خرده فرهنگ ملی، دینی، جامعه‌ای و انسانی است و ویژگی اصلی آن قابلیت انعطاف اجزای آن و بومی بودن ابعاد تشکیل‌دهنده آن است (رزازی فر، ۱۳۷۹).

مولفه های هویت ملی ایرانیان

آنچه اغلب محققین بر آن اتفاق نظر دارند، این است که سه رکن مهم و عمده هویت ملی در ایران عبارتند از: جغرافیا و سرزمین با نوسانات میان فلات ایران با مناطق کوهستانی آن.

زبان فارسی با همه تغییراتی که در اثر آمیزش با زبان‌های ترکی، مغولی و عربی داشته است. دین اسلام که به‌رغم همه اختلافات فرقه‌ای، اصل و اساس آن ثابت و استوار مانده است.

همه ایرانیان از دوران باستان تاکنون در فلات ایران زندگی کرده‌اند و مرزهای جغرافیایی این فلات هویت بخش مکان و بوم زیست آنان است. آنان در این مکان خود را یافته‌اند و طی قرن‌ها با نوسانات زیست‌محیطی آن خود را تطبیق داده‌اند. نه تنها در ایران بلکه در بین همه ملت‌ها سرزمین مشترک در جغرافیای سیاسی امروز و تشکیل واحدهای مستقل سیاسی به اندازه‌ای اهمیت یافته است که بررسی هویت ملی بدون درنظر گرفتن آن مطالعه‌ای ناقص خواهد بود. در این میان برخی همان واحد سیاسی را محور و عامل اصلی هویت ملی می‌دانند.

اگر نپذیریم که هویت ایرانی با شعر تعریف می‌شود و آن را غلو شاعرانه بدانیم، در قبول این نکته اتفاق نظر خواهیم داشت که زبان و ادبیات فارسی یکی از عوامل مهم هویت ملی‌مان است. به تعبیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، رهبر معظم انقلاب اسلامی، زبان فارسی «یک میراث عظیم و باشکوه و بسیار ارزشمند و مایه سربلندی و از گنجینه‌های عظیم موارث فرهنگی و در واقع همه‌چیز ماست و رمز هویت ملی ماست». این زبان وسیله مراوده اقوامی است که خود را ایرانی می‌دانند. هر چند به علل سیاسی بخش‌هایی از کشور ایران جدا شده و مردم ساکن در آن مناطق هنوز به این زبان با یکدیگر تکلم می‌کنند اما از قرن دوم هجری به بعد زبان فارسی وجه تمایز ایرانیان از دیگر اقوام ساکن در منطقه بوده است.

افزون بر آن، قوم‌گرایی و منطقه‌گرایی نیز تمایلات خردتری هستند که بر هویت ایرانی مؤثرند. در یک پژوهش تجربی تحت عنوان «#171؛ بحران هویت؛ هویت جمعی و دینامیسم و مکانیسم تحول آن در ایران» که در پی سنجش علایق قومی و عشیره‌ای در مقایسه با تمایلات ملی است، روشن شده که گرایش‌های خاص ایرانیان در مقابل گرایش‌های عام آنان قابل مقایسه است. براساس این تحقیق 73 درصد از اهالی ایلات و عشایر، هویت خود را برگرفته از خانواده و نظام خویشاوندی می‌دانند و مابقی (27 درصد) بیشتر بر عنصر قومی تأکید دارند. 63 درصد از روستاییان مورد مطالعه نیز هویت روستایی خود را برجسته‌تر از سایر عناصر خود (خرده فرهنگ) می‌دانند. همچنین در جامعه شهری نیز کماکان هویت قومی 31 درصد، هویت فامیلی 13 درصد و هویت شهری 13 درصد برجسته‌تر از سایر مؤلفه‌های مشخص‌کننده هویت در خرده‌فرهنگ به‌شمار می‌رود (عبدالهی، 1380). تحقیقات نشان می‌دهد که رشد شهرنشینی و رشد نظام شخصیتی عام‌گرا و همچنین پویایی نهادهای مدنی در ایران به همبستگی و تقویت هویت ملی برای‌گذار از هویت قومی و منطقه‌ای بسیار کمک کرده است.

داده‌های ناشی از مشارکت مردمی در فعالیتهای جمعی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نظیر انتخابات، راهپیمایی‌های مناسبی، مناسک جمعی، اعیاد مذهبی و برپایی سنت‌های ایرانی، درک و فهم ایرانیان را از هویت ملی خود بسیار بالا نشان می‌دهد. یافته‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش ایرانیان (موج دوم) نشان می‌دهد که ایرانیان در پاسخ به این سؤال که تا چه حد به ایرانی بودن خود افتخار می‌کنید، 89 درصد از آنان گفته‌اند «#171؛ زیاد» و فقط 4/4 درصد آن را «#171؛ کم» علامت زده‌اند. همچنین 3/85 درصد از پاسخگویان گفته‌اند حتی در صورت وجود امکانات حاضر نیستند برای همیشه از ایران بروند. در عین حال در پاسخ به این سؤال که در خانه به چه زبانی صحبت می‌کنید 1/65 درصد گفته‌اند به گویش محلی و قومی و 9/34 درصد نیز زبان فارسی را علامت زده‌اند. 62 درصد پاسخگویان هم وظیفه خود دانسته‌اند که زبان قومی و محلی خود را به فرزندان خود یاد دهند.

همچنان که گفته شد هویت قومی و محلی در ایران همچنان نقش قابل توجهی ایفا می‌کند؛ اگر چه به‌نظر نمی‌رسد چنین ویژگی هویتی‌ای به هویت ملی عام‌گرا لطمه جدی وارد کند. درک هویت ملی پایدارترین عنصر بنیادی حیات فرهنگی و تاریخی یک جامعه را تشکیل می‌دهد، پس می‌توان نتیجه گرفت که هویت ملی از وضعیت نسبتاً پایداری برخوردار است.

از سوی دیگر با توسعه نهادهای اجتماعی و افزایش جمعیت شهری در ایران و به‌ویژه تحولاتی که پس از انقلاب اسلامی در کشور به‌وجود آمده است، می‌توان انتظار داشت که احساس همبستگی مردم با اجتماع بزرگ ملی و وفاداری نسبت به آن افزایش یابد. در ایران تنوع خرده‌فرهنگ‌های قومی و منطقه‌ای و هجمه فرهنگ‌های فراملی عواملی هستند که هویت همبسته ملی-دینی ایرانیان را به چالش می‌کشاند. افزون بر این، تبعیض‌های اجتماعی نظیر نابرابری در فرصت دستیابی به مسئولیت‌های سیاسی، اداری و نیز نابرابری در فرصت‌های شغلی و امکانات معیشتی و همچنین تغییر در سبک زندگی فرادستان و فرودستان می‌تواند به وحدت ملی صدمه وارد کند. سرزمین مشترک، زبان و ادبیات، فرهنگ، هنر و میراث فرهنگی، نژاد، دین و مذهب و تاریخ مدون عواملی بنیانی برای افزایش حس مشترک هویت ملی و دینی هستند که ایرانیان از چنین احساسات و ادراکات سرشارند.

اگر هویت ملی به‌معنای همبستگی عاطفی با اجتماع بزرگ ملی و احساس وفاداری به آن تعریف شود، نظرسنجی‌های بزرگ‌مقیاس، نظیر انتخابات، راهپیمایی‌ها، مشارکت در آیین‌های ملی و اسلامی و غیر آن بیانگر استحکام همبستگی وحدت ملی در کشور است. درعین حال به‌نظر می‌رسد جهانی شدن می‌تواند از یکسو به تقویت خرده‌فرهنگ‌های قومی و تضعیف هویت ملی و از سوی دیگر به دلیل بین‌الملل‌گرایی فرهنگ ایرانی به شیوع گرایش‌های غربی منجر شود.

آنچه در ایران می‌توان به آن اشاره کرد، وجود بحران در سبک زندگی و نه در هویت ملی و اسلامی است. چنین بحرانی در گرایش به فرهنگ غربی دیده می‌شود، همچنین به‌نظر می‌رسد احتمال بروز بحران قومی در ایران بیش از آنکه با منشأ داخلی باشد، تحت‌تأثیر عوامل سیاسی و برون‌مرزی خواهد بود. با توجه به مطالب فوق و تلاش دشمنان برای ایجاد تفرقه قومی در کشور، برنامه‌ریزی برای تقویت هویت ملی باید یکی از اولویت‌های برنامه‌ریزی فرهنگی کشور باشد.

هویت ملی کشور از استحکام و انسجام بالایی برخوردار است و خرده‌فرهنگ‌ها و فرهنگ‌های قومی و محلی تزاخمی با همبستگی کشور ندارند. احساس محرومیت محلی و منطقه‌ای و همچنین هجمه فرهنگی فراملی و فرامرزی هویت ملی و محلی کشور را آسیب‌پذیر می‌کند.